

Opponensi vélemény

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977-1994)*¹

I.

Bozóki András átfogó és kiérlelt monográfiában dolgozta fel az ellenzéki értelmiség politikai szerepét Magyarországon, egy közel két évtizedet átfogó periódusban. Műfajában történeti, politikai–szociológiai elemzés, amely *alkalmas módszer a témája vizsgálatára, majd az adódó kutatási eredmények kifejtésére*. Nevezhetjük ezt értelmiség szociológiai elemzésének, egy adott és kitüntetettnek vett történeti időszakban. Nem politikatörténeti munkát írt, mert a rendszerváltoztatás ezen átfogó feldolgozását megoldottnak tekintette az általa elsajátított és alkalmazott irodalom és ismeretanyaga alapján (Ripp Zoltán /2006/; Csizmadia Ervin /1995/ monográfiái és számtalan tanulmány). Hanem a Charta 77’-től induló disszidens értelmiségi mozgalmat állította előtérbe, azaz voltaképpen a később, és pedig 1989 elejétől a rendszerváltó magyar értelmiségnek a politizálódási folyamatát, amely a másként gondolkodástól, a különállástól a szembeálláson át az államszocialista kísérlet békés megdöntéséig, illetőleg az értelmiségi mozgalmi politizálás 1990 és 1994 közötti újjáéledéséig vezetett. Utóbbi már a rendszerváltás után, a Demokratikus Chartával. Ez munkájának újszerűsége és eredménye. Kik voltak, mit akartak és milyen politikai stratégiát dolgoztak ki és követtek, a változó kondíciók közepette – így is megfogalmazódik a szerző törekvése.

II.

Miért „gördülő” a minősítő jelzője a rendszerváltásnak? Alapvetően két érven foglalhatóak össze a szerző indokai. Szellemi-politikai szinten és emellett a tovagördülésnek a szociológikuma is érdekes.

1) A *kritikai közbeszéd*² megteremtés után a diszkurzív küzdelem mondanivalóját az aktív ellenzéki értelmiségiek mindig egy kicsivel továbbhajtva vitték el, radikalizálták, egészen rendszerváltás követeléséig (vö. 178.), – menet közben lerontva és kiszorítva a hivatalosság helyzet értelmezéseit. Továbbá a gorbacsovi *glasznosztj* is sokat segített 1985-től abban, hogy az *új, emelkedőben lévő politikai elit és a médiakrácia szövetsége* gyorsan kiszorította a pártzsargont (355).

¹ L’ Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2019, 532 oldal.

² Alvin Gouldner (1979) marxi elméleten alapuló új osztály teorémájának arról a fogalmáról van szó, amely szerint egyedül az értelmiségi osztály rendelkezik azzal a progresszivitással, amivel kialakíthatja a kritikai közbeszéd azon kultúráját, amivel a kapitalizmus delegitimálható, – ami Bozókinál természetesen mutatis mutandis értendő.

2) Azért a gördülő jelző, mert az ellenzéki értelmiségiek legaktívabb résztvevői számára a folyamat érdemileg bemutatott öt szakaszában *változó értelmiségi csoportok* váltak protagonistákká. Egy-egy időszakot dominánsan új és más szereplők jellemeznék, mint a megelőzőt. Kvantitatíve pedig kimutatja, hogy egy adott időszakból a következőben jellemzően mintegy 20%-nyian maradtak meg, tehát kb. 80% cserélődött az ellenzéki értelmiségi csoportok váltófutásában. Az öt szakasz pedig a következő: a *disszidencia* időszaka /1977-88 között, melynek fénykora 1981-88 közé esett/ - *hálózatépítő* periódus /1988/ - *tárgyalásos* szakasz /1989/ - *parlamentari* politizálás időszaka /1990/ - és végül az *újabb mozgalmi* periódus /1991-1994/, amelyben az új mozgalmi értelmiség a demokrácia értelmezőjeként lépett fel. Egészen a kivételesnek tekintett értelmiségi történelmi szerep 1994-es megszűnéséig, amikortól a rendszert működtető hivatásos politikusok, hatalmi menedzserek és technokraták váltják fel az értelmiségi politizálást, (még a tőketulajdonosok dominanciáját megelőző években). A magyar politikába bekerülő értelmiségiek közül egyesek *hivatásos* politikussá váltak, de voltak *gyors visszavonulók* és *küldetéses-kötelességtudatból cselekvők* is, akiknek motivációit, mások kutatásai mellett, interjúiból vett szemléletes idézetekkel jeleníti meg a szerző (338-353).

Ezzel a politizáló értelmiségen át is gördült a történelem. Szerző szerint a dolog természete szerint az ügy funkcionálisan elvégeztetett³ – mi ehhez hozzátennénk, Móricz hősével „A fáklya” kispapjával, Matolcsy Miklóssal jelképesen szólva: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztázott”.

Az első többpárti választást követő magyar parlament közbeszéd-stílusa, politikai kultúrája, érintkezési formái valószínűleg éppen a szereplők attitűdbeli különbségei miatt fényévekkel múlták felül a később brutális, manipulatív vagy egyenesen szándékosan hamissá tett, hazug történelemhamisító vagy hazugsággal vádaskodó kommunikációját. Nem sokat láthatunk a kormány és ellenzék közötti többpárti parlamenti küzdelmek – tankönyvi ideáltípusa szerint drámainak és demokratikusnak tekintett – lefolyásából. A szociológiában elsőként valószínűleg Richard Hofstadter (1963) által leírt, majd Simon de Beauvoir által a kitűnő „Mandarinok”-ban felemlegetett jelenség hazaérkezett. Az hogy a „tojásfejűeknek” tekintett *értelmiségieknek nincs számottevő befolyása társadalmuk életére*. Azért, mert „a politikai üzemben a politikából élő parlamenti demagógok pártjaik szavazatszedő gépezetébe

³ „A demokratikus átalakulások sikerével az értelmiségiek többsége önszántából lépett vissza a politikából. A 19. század értelmiségének próféta szerepét a régióban felváltotta a pluralista társadalmakra jellemző szakértői értelmiség szerepköre. Az egykori ellenzéki értelmiségiekből pártpolitikusok, NGO aktivisták, újságírók vagy egyetemi tanárok lettek. Azok az értelmiségiek, akik a politika közelében kívántak maradni, de egyben korábbi univerzális álláspontjukat is meg akarták őrizni, az ideális demokrácia- vagy a nemzetfogalom nevében az új demokráciák kritikusaivá váltak” – írja Bozóki (58.).

illeszkedve” veszik át a közvélemény megdolgozását (hogyan tömören, egy klasszikussal, Max Weberrel szóljuk). Szervezett politikai kommunikációt csináló saját apparátusaikkal dolgoztatnak. Nemcsak az általuk egyenirányított közmédiával, hanem a bulvárral és a kereskedelmi médiával együtt nyomják le a sérieuse lapok tömeges hatáslehetőségeit. Nem biztos, hogy szerzőnk ellenére, de konstatáljuk: ami a formálisan szabad nyilvánosságból 1945 után érkezett meg az USA-ból Európába, azt 1998 után üdvözölhetjük itthon. A professzionalizálódó politikai rendszer mintha együtt járna a tömegkultúra terjedő anti-intellektualizmusával (és a legjobb esetben „csak” 2010-től), és ebben a közegben a problémák állítják elő a politikai váteszeket, – nem pedig fordítva.

III.

A hét nagy fejezetből álló komoly munka, évtizedes egyéni kutatói és kutatásvezetői *előzményekre támaszkodhat* témája vonatkozásában: Bozóki 1995-ös és 2003-as monográfiái, kilenc saját magyar vagy angol nyelvű tanulmánya mellett hét könyv szerkesztője és részbeni szerzője, továbbá 13 könyvfejezetet is írt. Hazai és nemzetközi mércén mérve is igazán impozáns teljesítmény: talán az eddigi életmű összegzéseként is felfogható, noha most nem az életművét, hanem ezt a 2019-es monográfiáját kell értékelnünk.

A munka empirikus bizonyítottsága, amely *a szakirodalmi hivatkozásokon túl kvantitatív statisztikus és strukturálatlan interjúk formájában* is jelen van (melyeket főleg a tárgyalásos rendszerváltás ellenzéki és NKA szereplőivel készített), dicséretes, meggyőző. Módszereinek alkalmazásában is tudatos szerzőről van szó, aki a szociológiai értelmiség elméletek klasszikus, majd az új osztály elméleti vonulatát és a legmodernebbeket egyaránt ismeri és bemutatja, összekapcsolva az értelmiség mozgalmakban játszott szerepével (I. fejezet). A bemutatott elméletek pontos és az értelmiség többrétegű fogalmára vonatkozóan differenciált leírásokat adnak. Alkalmazásuk tekintetében az ellenzéki aktivitás évtizedes hullámváltozása, gördülése következtében a szerző eltérő közéleti szerepeket konstatál, (a VII. fejezet /401-466./ leleményes, újszerű elemzéseiben empirikusan is alátámasztotta). Ezzel igazolva, hogy nem előzetes definíciót követ – amit nem is kellett tennie. Ebből az eljárásból *nem következhet a kritikai értelmiségi kvalitás – kizárólag az ellenzéki mozgalomban résztvevőknek történő adományozása*, mely problémára még visszatérünk.

A mű külön érdeme, hogy jó stílusban, jól olvasható nyelvezettel megírt, de mindezt szaktudományos okadatolással és érvekkel mellett teszi. Nyilván egy ötszáz oldalas értelmiség-szociológiai könyv nem minden résztémája lehet egyformán érdekes, továbbá ez

mindenkor a befogadó szubjektum előismeretein is múlik, és pedig a közlendő – a közlés és a befogadó hermeneutikai körének relációjában. Pályatársként és megélt történelemként – később előadandó kritikai felvetések mellett – e munka méltó az elismerésre. Érdekes volt elolvasni és tanulmányozni, mert nemcsak összefoglal és rendszerez, hanem újat is adott ismereteinkhez. Azt is mondhatnánk, a politizáló értelmiség számára sokat elárul a politikacsinálás tanulható fogásaiból, stratégiai és taktikai kérdéseiből, a köznyelv valóságkonstruáló politikumáról, a közélet tematizálásának értelmiségi és média-elitbeli összefogásának hatásosságáról – akár a vizsgált korszakon és viszonyokon túlmenően is. A tematikus gazdagságból kiemelünk most két olyan részt, amelyeket különösen jónak tartunk.

Ilyen a II. fejezet, amelyben a késő Kádár korszak bizonyos vonásait elemzi a szerző, *szelektív elnyomásként és kooptációként jellemezve* azt. Leírja a sajtó pártirányításának mechanizmusait (úgy, mint a hír és információ szűrést; intézményesített belső tájékoztatókat, főszerkesztői értekezleteket; ad hoc utasításokat; párttagok, bizalmi főszerkesztők egyéni felelősségét), melynek fő célja a politikailag irányzatos lapok kialakulásának megakadályozása volt, de részben nemzedéki alapon szerveződő lapként a *Mozgó Világ*, részben a népiek *Tiszatáj* folyóirata már zsenge pártcsírák felé mutattak a nyolcvanas években. A Pozsgays Hazafias Népfront támogatását élvező Magyar Nemzet pedig a nem párttag értelmiség kedvenc napilapjává vált, a befolyásos Valóság és reformpárti HVG komoly színvonalat jelentő orgánumai mellett. 1981-től 1986-os sajtótörvényig *pedig az első (legális) és a második (illegális) nyilvánosság párhuzamosságát* mutatta, utóbbiban a jelentős értelmiségi összefogást eredményező Bibó emlékkönyvvel (1979), és a szamizdat folyóiratokkal (*Beszélő, Hírmondó, Demokrata*) – melyeket szerkesztőikkel, tematikájukkal, értékorientációjukkal, szerepükkel, hatáslehetőségeikkel együtt elemez a könyv.

Az MSZMP értelmiségpolitikájának és az ezt formáló politikusok két legfontosabbikának jellemzése *majdnem telitalálat*. Ugyanis mindaz amit ír igaz, de van amiről írni lehetne/kellene, de még sincs benne jellemzésében. Aczél Györgyről és Pozsgay Imréről lesz szó, az egypártrendszer, majd annak látens pluralizmusa kialakulása közegében (71-79.) „A kádári Magyarország kultúrpolitikájának „tündöklését” és bukását két meghatározó politikus alakja fémjelzi leginkább. Mindkettő más elképzelést vallott a Kádár rendszer kulturális és politikai nyilvánosságával kapcsolatban. Aczél integrálni próbálta a rendszerbe a nem „vonalas”, de színvonalas irányzatokat, míg Pozsgay inkább hajlott arra, hogy engedje a különböző szellemi irányzatok önálló artikulálódását. Az 1963-as amnesztiát követő évtizedek konszolidált kádárizmusában a rendszer „értelmiségpolitikáját” leginkább Aczél valósította meg. Vele szemben Pozsgay e konszolidációs kompromisszum

megkérdőjelezésének és felbontásának képviselője lett az egypárti hatalom hanyatlása idején” (71.). A nyolcvanas évek elején Aczél a meghaladottnak tűnő kompromisszumokat képviselte módszereivel, a celebritások kiemelésével, az intézményirányító „hűbérurak” kinevezésével, az informális bizalmasaira támaszkodással és a heterogénebb, sokszor hozzá törleszkedő holdudvarral, az új közmegegyezést keresőkkel szemben. Míg a népi kommunista Pozsgay⁴ hidakat épített az értelmiségi csoportok felé, a Hazafias Népfront szervezeti bázisát is felhasználva. Az előregedett Kádár 1988 májusi leléptetése egyet jelentett Aczél bukásával és Pozsgay felemelkedésével, akinek reformkörös hinterlandjával *fénykora* Lakitelektől (az MDF útnak indulásától) 1989. február 11-ig, a többpártrendszerre igent mondó KB ülésig tartott, hogy aztán politikai *utóéletében* a négy igenes népszavazás végleg detronizálja. (A kilencvenes években pedig, aligha véletlenül, a nemzeti jobboldalnál kötött ki – tesszük hozzá).

A Bozókinál feldolgozott irodalom mellett megemlítendő Agárdi Péter jelentős könyvének fentiekől némiképp eltérő Aczél értékelése. Szerinte Aczél nemcsak a kádári stabilitás embere volt. Viszonylagos liberalizmusa nem intézhető el azzal, hogy a rendszer legitimitását szolgálta, hanem nyitni képes és hagyományörző baloldali kulturális értékfelfogást vallott és vitt, a puhuló diktatúra – nem mindig tudatosodó mechanizmusában. Magyarországon *a liberalizmus fő támogatója* „a baloldali államhatalmi hegemonia korszakában pedig hallgatólagosan a ‚puhuló’ diktatúra ‚túr’ modellje,…” (eddig Agárdi, 2015, 82. o.).⁵ Ez Bozókinál hiányzó valós helyzetleírás, következményekkel. A következményekre, ha korábban rámutattunk, most is meg kell ismételnünk, a főszereplő árnyalt értékelése érdekében.⁶

⁴ Pozsgay retrospektív önértékelése szerint: „sosem voltam kommunista”, nyolcvanban sem?! (forrást lásd: Agárdi, 2015, 198.)

⁵ Nemzeti értékviták és kultúra felfogások 1847-2014 Napvilág Kiadó

⁶ A nem várt következmények a kétfrontos harc Főnökének is feltűntek, aki bár későn, de visszatekintve mégiscsak jelentős, hogy észrevette az „aránytévesztést” e kétfrontos harcban, és Aczélt 1985-ben – Monor éve – leváltotta. „A bölcs kompromisszumok elnyúlhatatlan robotosa” szemében korábbi bizalmas tanácsadója ekkor és ezzel már közel sem a párhússéget szolgálta, mert olyan szellemeket engedett ki a palackból, amelyek nemcsak a bűvészinast, de magát a pódiumot is elvitték. (Persze sok más, ennél jelentősebb külső, geopolitikai tényező hatása mellett). Az aczéli felfogás és kultúrpolitikai gyakorlat értékelésében rá kell mutatnunk: *a liberalizmus irányába nyitott/nyitottabb, a baloldali értékrend felé ellenben zárt/zártabb volt az általa irányított kultúrpolitikai mechanizmus és döntéshozatal.* Ez pedig nem a tertium datur, hanem a liberalizálódás útját egyengette, szocialista *kultúravesztéssel*. Többek kritikus, éber értékelése ellenére állították elő – a kétfrontos harc aránytévesztése közepette – ezt a deficitet. Major Tamás – nem akárci és nem túl későn mondott – elhíresült bon mot-ja hiába figyelmeztetett: „A nemzet vesztett vele (Aczéllal) egy kiváló második alabárdost, ellenben kaptunk egy pocsék kultúrpolitikust.” Jelentőségükhöz képest alulértékelt művészek, vagy művészeti csoportosulások (Tűz-tánc, fiatal költők antológiája, Magvető, 1958), a szocialista Villon Ladányi Mihály, „A föltámadott a tenger” zeneszerzője Szabó Ferenc, a filozófus Rozsnyai Ervin vagy Redl Károly – a sor folytatható – bánták az értékrend- és érték választás következtében történeteket (vagy éppen meg nem

Bozóki a politikai szociológia műfajának tartozékaként a politológiai elemzésekben is otthonosan mozog, a vizsgált időszakot megfelelő folyamat-szakaszolással és gondolati artikulálással párosítja. Ami a politológiai, és részben társadalom- és államelmélet kategóriák használatát illeti, itt néhol a bőség zavarában a szerző nem mindig mélyíti el mondandóját. Ami a köznap szinten elmegy, sőt, témája szempontjából „a kritikai közbeszéd kultúrájának” győzedelmeskedésében is tudhatóan szerepet játszott, az a *kategória-használat a tudományos elméletalkotásban némiképp és esetenként elnagyoltnak bizonyul*: a szerző 5-7 kategóriát használ (amihez forrásokat csak exemplifikatíve adunk meg): diktatúra /56,59./; totalitárius/poszttotalitárius szakasz /59./; pártállam/állampárt /164,165,232-70,178,179,316/; kommunista állam /165/; államszocializmus /36, 81,84,171,175,176,177,179/; Evidens, hogy mindez tekinthető néhol stiláris gazdagításként, szinonima használatként vagy bizonyos kontextusokban egyértelművé válik a jelentés magja, de közel sincs mindig így: teszem azt, megalapozatlan egy monográfiában államszocializmusról beszélni, anélkül, hogy e kategória fogalmi tartalmát kibontanánk. Eltérően az összes többitől, ez ugyanis tudományos értelemben nem a politikai rendszerre, hanem a *társadalomintegráció típusára* vonatkozik.⁷ Nem szerencsés kommunista államról beszélni a rendszer megnevezéseként,⁸ ha

történeteket). Nemcsak a *kultúra vált áruvá, hanem kultúrávesztés* is bekövetkezett, – írtuk az Esméletben Agárdi könyvéről (109. szám, 13-22.).

⁷ Itt nem az elkülönült magántulajdonosok cseregazdasága és az ahhoz igazodó, profitmaximalizáló allokációs döntések piaca integrál, mert az államszocialista kísérletekben az alapvető allokációs döntéseket, tehát: 1. a *felhalmozás és a fogyasztás*, 2. a *magán- és közfogyasztás arányát* a politikai mechanizmusban döntötték el. Ezek „A *tervező társadalom*” nélkülözhetetlen tulajdonságai, intézményi központja pedig nem a versengő politikai erők parlamentje, aminek csak területi érdekeket kifejező és törvényhozói-legitimációs funkciója volt, hanem a racionális redisztribúció alapintézményei: tervező mechanizmus (szak- és funkcionális minisztériumok, Tervhivatal) és az *érdekérvényesítés központi politikai színtere*, a KP-k Központi Bizottságai, ahol társadalmunk minden lényeges ágense jelen volt. A termelési eszközök dominánsan köztulajdoni vegyes gazdaságában – az UGM után az árugazdaság értékviszonyait felhasználó tervezésben – az egypártrendszer volt a köztulajdoni formák politikai biztosítója (ÁG, ÁV, Termelészövetkezetek). A lengyel gazdaság-szociológiára támaszkodva *tárgnyelvileg*, értékmentesen és nem metanyelvileg, értékelően is leírhatóak e történelmi kísérletek, amit hiányolunk Bozókinál. (J. Wiatr: *A politikai viszonyok szociológiája*, 1980-as Kossuth könyv VII. fejezete, különösen: 195-202. és 213-218. oldalak, W. Narojek, KJK, 1979; illetve a vonatkozó Konrád-Szelényi könyvnek a hatalmi viszonyokat leíró fejezetére, hasonlóan R. Aron: *Dix-huits leçons sur la société industrielle* Gallimard, 1962).

/Részletesebben lásd: Szigeti Péter: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok* In: *Államszocializmus Értelmezések – viták – tanulságok*, 2007, 13-52. és *Reflexiók ...* 256-273. (szerk.: Krausz T- Szigeti P.) L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány; és *Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről*, *Eszmélet*, 107 (2015, 53-57./.

Kicsit tovább menve a leírás: egészen addig érvényes ez a leírás, amíg az egypárt gyűjtőpárttá nem vált, ahol kialakult a „szembekötősdí” A. Gramsci által „Az új Fejedelem-ben” leírt jelensége (Helikon, 1977, 38-51.), nyomában természetesen a pluralizálódással és kivétel nélkül minden országban a gazdaság feletti magánhatalmat megteremtő privatizációval. Az *ellenzék egységét* antikommunizmusuk, amit Bozóki dokumentál, és privatizáló piaci fundamentalizmusuk adta, ami miatt a mainstream neoliberalizmus jegyében ment végbe a rendszer megváltoztatása.

nem tudatosítják az olvasóban, hogy nem elméleti fogalomról, hanem a terminus nyugaton használt politikai jelentéséről, tehát az ellenfél megnevezéséről van szó. Ez ellentétes azzal, amikor államszocialistát ír szerzőnk. Megint máshol totalitárius/poszttotalitárius terminust alkalmaz, amely egyben szakaszolás is,⁹ vagy pártállamot/állampártot használ. Problematikus továbbá az államszocializmus használata azért is, mert – szerintünk – ez nem volt forgalomban a szerző által vizsgált időszakban, ekként a fogalomhasználat visszavetítésnek tűnik. A kategória bőség zavarát, illetve az államszocializmuson szerinte értendő jelentést fel lehetett volna oldani, – a fogalmi tartalom egy helyütt való tisztázásával.

Perspektíva választás

Minden társadalomtudományi kutatás bevallott-bevallatlan előfeltevése, hogy milyen perspektívából szemléli az eseményeket, folyamatokat, voltaképpen vizsgálata tárgyát. Ahogyan nem mindegy, hogy egy hegyről szemléljük a földet vagy egy repülőgépről vagy éppen a világűrből, mert egészen más képet alkothatunk róla e perspektíva váltásokkal, azonképpen a világnézeti, politika filozófiai perspektívák is igencsak különböző értékrendeket¹⁰ és fogalmi-gondolati konstrukciókat jelölnek ki, akkor is, ha ugyanazon tárgyat vizsgálják, értelmezik, magyarázzák. A megismerési folyamatban éppen ezért szükséges az egyoldalúságok kiküszöbölése, azzal, hogy *többféle perspektívát és ezzel elemzési feladatot vállaljon a kutató*. Nincs ez másként a hazai rendszerváltással kapcsolatban sem. Ezért kár, hogy az értelmiség politikai szerepének vizsgálatát könyve címében általánosságában megjelölő munka voltaképpen *csak a rendszerváltó értelmiség perspektívájából* nézte a folyamatokat (vö. 13. o. és egész könyve). Nem szentel figyelmet az 1977-1994 közötti periódusban a rendszerkonform értelmiségnek, akiknek kizárását – nem túl erős érvekkel – meg is indokolja. *Kritikai értelmiségnek csupán egy bizonyos, a politikai viszonyokra morális-univerzális nézőpontból is reflektáló csoportot tekint, ehelyütt Huszár Tiborra (2007) támaszkodva*. Szerintük az értelmiséget az államszocialista korszakban a szellemi munkások (=propagandisták, szakértők, rendszert legitimáló lojális alkotók) váltották fel (Bozóki, 2019, 52.). Ez esetben vagy a szituációtól és szakmától függetlenedő

⁸ Szoros teoretikus értelemben ami állami, az nem kommunista (kommün, községtanács), ami kommunista, az nem állami.

⁹ Feltéve, de meg nem engedve e kategóriapár érvényességét, ennek szakaszolása sem tud semmit arról, hogy Magyarországon 1963-1988 között, vagy Jugoszláviában 1947-1988 között *nem szovjet típusú* államigazgatásos, tervlembontásos (command economy – nyugati terminológiával), direkt irányítású szocializmusokkal kísérleteztek.

¹⁰ Alaptípusaikban liberális, konzervatív, szocialista világnézeteket, társadalom és történelemszemléletet - időben változó és gazdag variánsaikban újratermelőden.

transzkontextuális tudás értelmiség kritériumot nem alkalmazták, vagy a kritikai jelző morális-univerzális nézőpontjából az értelmiséginek minősítéshez kevésnek bizonyulna a létező kapitalizmus kritikája? Aligha.¹¹ Roppant miniciózus és egyben problematikus fejtegetések zárják ki az államszocialista rendszerből a nem rendszerellenes, de kritikai értelmiséget, ami ha esetleg érvényes volna a rendszerkonform tudás-hordozóra,¹² de aligha az államszocialista rendszer csomóponti válságának történelmi helyzetében kiutat kereső modellváltókra.¹³ Szellemi értelemben mindenképpen létezett tehát a „tertium datur,” és ennek a kritikai értelmiségi körből való kirekeszthetősége csak akkor állna meg, ha valaki J. G. Fichte módján azt gondolná: ha álláspontomnak ellentmondanak a tények, annál rosszabb a tényeknek!¹⁴

Összefoglalva, szerintünk szerző értelmezése erőltetett, amikor *a kritikai értelmiségi fogalmából a szocialista orientációjú vagy a nem ortodox és nem vulgáris marxista, modellváltó értelmiség törekvéseit figyelmen kívül hagyja, egyben azt a hamis látszatot teremtve, hogy csak a rendszer ellenzéknek volt kritikai értelmisége, az ellenzék ellenzékének pedig nem. Bozóki szerint nem volt ilyen, ezzel szemben volt, de nem tudott – az adott hazai és nemzetközi erőviszonyok között – meghatározó erővé válni. Két különböző álláspont a*

¹¹ Például nemcsak a „vonalas”, hanem az újító-kritikai platform is irodalmi képviselőhez jutott a Szerdahelyi István által főszerkesztett befolyásos Kritikában (1984-89), majd az átmenetben létrehozott 'Új Fórum'-ban (1989-90).

¹² Gondoljunk az államszocialista kísérlet akadémiai értelmiségének legjavára (Király István, Tőkei Ferenc, Hoch Róbert, Pach Zsigmond Pál, Szigeti József és még sorolhatnánk), akiknek életműve eszerint 'szellemi munkás'-ok által előállított termék volna? Vagy a filozófus Görgényi Ferenc (Tulajdon és Politika, Tanulmányok Magvető 1982), a történész Földes György (Hatalom és mozgalom 1956-1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon, Budapest, Reform-Kossuth 1989), vagy a szociológus Papp Zsolt könyveire, tanulmányaira, amelyek éppen kritikai potenciáljuk miatt a közbeszéd részévé váló értelmiségi tudást jelentettek.

¹³ Elkerülve Bozóki András figyelmét, ebbe a kapitalizmus és a létező szocializmus progresszív alternatíváját, társadalmisító-demokratizáló és nem liberalizáló-privatizáló tertium daturt kereső körbe tartoznak, példászerűen és bizonyítékként, de teljességre törekvés nélkül: a *Válaszúton* kötet (szerk.: Krausz Tamás - Tütő László ELTE ÁJK, Politikatudományi tanszékcsoport, 1988, 266 oldal) kötet akkori szerzői. A modellváltásban fogalmazó ifj. Marosán György, a katedraszocialista-államszocialista felfogás bírálóján és a tulajdonreformon gondolkodó Szabó András éppúgy, mint az *Eszmélet* (Társadalomkritikai és kulturális periodika) a vizsgált korszak végéig megjelent 24 számának rengeteg magyar szerzője. Az MSZP népi demokratikus platformjának ars poetica-ját 11 tanulmánnyal, dokumentumokkal, politikai nyilatkozatokkal és újságcikkekkel bemutató kötete, a *Balra ki a zűrzavarból!* (Összeállította: Szigeti Péter, 1990, 274 oldal) szintén e körbe tartozik, (de nem a jobboldali radikalizmus kapitalizmuskritikus, második forradalmat követelő, az MDF-ből Csurka István alapította Magyar út körökhöz, majd mai utódjaikig). Szerzői között: Feitl István, Krausz Tamás és Székely Gábor történészekkel, Sziklai László és Tütő László filozófusokkal, Wiener György jogász-politológussal, Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor szociológusokkal, Márkus Péter közgazdász és Kökényesi József közigazgatási jogász tanulmányaival.

¹⁴ Ami persze a szubjektív idealizmusát a tökéletességig fejlesztő német filozófusnak lényegesen jobban áll – az én=én -nel felvett axiómájával – mint egy történelmi-szociológiai munka esetében. Fichte axiómája könnyen érthetővé válik, ha Babits Mihály felülmúlhatatlanul szép ars poetica-ja (A lírikus epilógja) első versszakával jellemezzük e szubjektív idealizmust: „Csak én bírok versennem hőse lenni,/ első és utolsó mindenik dalomban:/ a mindenséget vágyom versbe venni,/ de még tovább magamnál nem jutottam.”

baloldali kritikai értelmiség létének tagadása és befolyása mértékének kérdése. Politológiaiilag ezt a differenciát fejezi ki a rendszerellenzék „ellentársadalom” törekvése és egy status quo-val szembeni, de antikapitalista ellenzék közötti különbségtevés. *Mindkettőt jellemzi azonban értelmiségiként gondolkodási alapjuk (ratio cognoscendi) kritikai minősége, melyet aligha a hatalmi, politikai sikerességen/sikertelenség mércéje minősíthet.*

A munka felvállalt nézőpontja elsősorban az ún. demokratikus ellenzék önreflexiójának, identitásának, múltértelmezésének és stratégiai alakulásának és az ezzel kapcsolatos diskurzusoknak a bemutatása a (81.), ami mellett még árnyalt elemzést kap az államszocialista rendszer ellenzékének népi-nemzeti, harmadik utas vagy épen konzervatív szegmense, szegmensei is, érintve a felelevenedő népi-urbánus kulturális törésvonalat is. (Antikommunizmusuk azonban egységesítő hatású volt, vagy azzá vált).¹⁵ Voltaképpen az egész könyv a rendszerváltás legaktívabb résztvevőiről, arról szól, hogy az átalakulásban milyen szerepet játszott az ellenzéki értelmiség. (13). Külön fejezetben bontódik ki az ellenzéki mozgalmakból kinőtt szervezetek, a történelmi pártok megjelenése, politikai szociológiai portréi. Szelektív tematikáik, adott szakaszban alkalmazott stratégiai törekvéseik és taktikai lépéseik nemcsak előtérbe kerülő főszereplőik különbözőségében (Aczél – Pozsgay – Antall József – Szabad György – Tölgyessy Péter – Pető Iván – Bauer Tamás – T G M, stb.), hanem közbeszédjük eltérő nyelvezetében is kifejezésre jutottak. Jól megmutatva a nyelv valóságkonstruáló szerepét, azokban a történelmi helyzetekben „amikor minden folyik”, amikor valaminek *a mikénti megnevezése a cselekvés vezérfonalául szolgál, akár tömegeket is mozgósítva*, a politikai elitharcok közepette (népfelkelés; falurombolás; Duna-szaurusz; vagy a kötetben éppen nem szereplők közül említve: „Ez a gyár nem eladó!”, „nyugati árak – keleti bérek”). Egyetértünk azzal a helyzetértékeléssel, hogy a rendszerváltás nálunk – eltérően a lengyelektől – elitista jelleget öltött, akkor is, ha 1988-89-ben nagy tömegek részvételével lezajló tüntetések, demonstrációk a társadalom ébredését fejezték ki. A fentebb nem érintettekén kívül ilyen volt a Nagy Imre temetés, de ne feledkezzünk meg Kádár János temetéséről sem (illetőleg az ideológiai államapparátusok töretlen propaganda

¹⁵ A hatalomra jutásért folyó harcban a professzionális politikusoknak semmi sem drága. Eszközhasználatuknak azonban következményeik vannak, ami őket nem, az értelmiséget azonban kellene, hogy érdekeljék. Az írástudók Julien Benda (1955) kifejezte árulásáról van szó, aki szerint a szellem embereinek nem partikuláris eszméket kellene szolgálniuk. Egy olyan politikatörténetű országban, mint a miénk, *ahol a mindenkori jelen a mindenkori múlt mértékvesztő és erőteljes delegitimálásával tűnik ki*, saját teljesítményei előtérbe állítása helyett, – Rákosiék a Horthy-korszak megsemmisítő bírálatával, Kádárék a Rákosi-korszakéval, a rendszerváltó Magyarország az ún. kádárizmuséval, de még a kormányzati kurzusváltások esetén is gyakorta ez a helyzet – a történelem a katasztrófatörténet jellegzetességeit veszi fel. Ilyen delegitimációs küzdelmek nyomán üti fel a fejét a társadalomban *az értékválság* szociológiai jelensége. Ennek elkerülésében az írástudóknak mindenképpen szerepe lenne. Ekkor talán történelmünk nem olyan „katasztrófatörténet” volna, amelyen csak búval lehet vigadni.

tevékenysége ellenére máig is tartó rendkívüli népszerűségéről).¹⁶ A NKA tárgyalások pedig a népszerűvé váló, *emelkedő elleneltek* (melyeknek tömegkapcsolatát megerősítette a 4 igenes népszavazás 1989. november 26-án) és a tekintélyét veszítő, *süllyedő pártelit* közötti olyan megállapodás volt,¹⁷ amely közvetlenül vezetett a tartalmilag jórészt új alkotmányhoz, és a politikai intézményrendszert átalakító sarkalatos törvényekhez, – még a plurális választások előtt.

Jelentős szociológiai szempont az ellenzék társadalmi támogatottságának vizsgálata is. Lengyelországban a nyolcvanas években az ellenzék mögött széles társadalmi és munkás támogatottság alakult ki, a Szolidaritással, mint a tárgyalásos forradalom úttörőjével. A különbségek és párhuzamok, a külső támogatottság feltárásában az összehasonlító módszert alkalmazó szerzőhöz (201-205.) csak azt tehetjük hozzá, hogy ezen a ponton az államszocialista kísérletek két eltérő változata adhatja a további magyarázatot. A hazai, emberarcú társadalmi viszonyok élhetősége – a demokratikus ellenzékénél ennek nyelvi megnevezése: puha diktatúra – zárta ki a munkásság passzivitását, azt ... „hogyan széles, osztályokon átívelő szövetség jöjjön létre a rendszer ellen, és kijelölje az irányt a disszidensek számára a (nagyra) budapesti középosztályi csoportok politikai együttműködése felé” (170.).

Mindazonáltal a mű egészének perspektíváját a rendszerváltás liberális demokráciához elvezető nézőpontja jelöli ki,¹⁸ s az eredmény, mint minősítő körülmény igazolja is az eljárásokat: egészen addig, ameddig más világnézeti-politikai filozófiai perspektívával nem ütköztetik a szerző színvonalasan és sok kutatói erudícióval alkalmazott eljárásait. A szerző saját perspektíva választásának előfeltételeivel azonban – egy lábjegyzet erejéig még – érdemes foglalkoznunk.¹⁹

¹⁶ Közvélemény kutatási adatok sokaságából egyetlen beidézve: a Policy Solution – Friedrich-Ebert-Stiftung 2017 októberi vizsgálatában (A magyar álom...) Az Ön szerint melyik a huszadik századi korszakban volt mindent összevetve a legjobb a magyaroknak? – kérdésre a válaszok %-os megoszlása: Kádár rendszer (1956-1989) = 42 %; az 1989 utáni rendszerváltás utáni időszak = 20%; az Osztrák – Magyar Monarchia kora (1867-1918) = 5 %; a Horthy rendszer (1920-1944) = 3%; a Rákosi rendszer (1947-1956) = 1 %; 29% pedig nem tudta megmondani.

¹⁷ A harmadik oldal törekvéseivel nem foglalkozik a munka, a Tézisekben a pártelit szatelitszervezeteinek nevezi ezeket a szervezeteket.

¹⁸ Ennek megfelelően a legtöbbet és pozitíve hivatkozott forrás szerző munkájában Kis János (44 index-szel) és Konrád György (37 index-szel), *opinion leader* liberális értelmiségiek. Őket – viszonyításképpen – Pozsgay Imre (33), Tamás Gáspár Miklós (28) követi, majd Szabó Miklós (22), Pető Iván (21), Szalai Pál (21) következik. Ezen mutatók persze viszonylagosak, de valószínűsítő értékkel mégiscsak bírnak.

¹⁹ Ugyanis ha *nem egy normatív liberális politikai filozófia* gondolati alapjáról, hanem a nyugati centrumkapitalizmus magasságának a félperiférián *elérhetetlen* – a világszisztem-kutatás szerinti – perspektívájából értékeljük az államszocialista kísérlet hazai válfaját, akkor egészen más következtetésekhez juthatunk el. Ezt persze egyáltalán nem a szerzőtől várjuk el, mert a problematika egésze nem volt

Bozóki András munkája kiérlelt, színvonalas, választott témája hossz- és keresztmetszetét, a politikai folyamat dinamikáját és statikáját feldolgozó voluminózus monográfia. *A politikai szociológia történelem, a politikatörténeti folyamat pedig az ágensek keresztmetszeti konfliktusain, cselekvésein keresztül bontakozik ki*, – mondhatjuk dicsérően, a statika és a dinamika viszonyának August Comte-i hagyományát felidézve. Ezért az elemzési értékrendet kijelölő perspektívára, a kategóriahasználat problémáira, továbbá a politikusi portrékhoz kapcsolódó megjegyzéseinkre vonatkozó disszidenciánk ellenére is támogatjuk a szerzőt: feltétel nélkül alkalmasnak tekintjük munkáját a nyilvános vitára bocsátásra, – amely „az MTA doktora” cím elnyeréséhez szükséges.

prof. dr. Szigeti Péter
a politikatudomány kandidátusa (CSc.)
az állam- és jogtudomány akadémiai doktora (DSc.)

Budapest, 2020. március 6.

monográfiájának célkitűzése. Azonban a rendszerváltáskori nagy ígéretek – utólérés vagy legalábbis a centrum közelítése – amellyel a magyar társadalom egy jelentős részét maga mellett tudhatták 1989-90-re a rendszerváltó erők, ez ideig nem állták ki az idők próbáját. Nem jött el a szép új világ, de a „legalább volt húsz jó évünk” álláspontja is csak annyiban igaz, ha nem vesszük észre, hogy az első húsz évre rákövetkező eddigi tízet éppen a megelőzőek tették lehetővé. A polgári demokrácia szellemi-politikai-kulturális és hatalmi viszonyai bár kétségtelenül vonzóbbak az autoriter kapitalizmus retrográd, oligarchikus viszonyainál, de aligha véletlen, hogy valamelyest kiegyenlített, széles tömegeket érintő, élhető társadalmi viszonyok hiányában nem fixálódott hosszú távon a demokratikus jogállami kísérlet, és a rendszer pacifikálását és stabilizálását a nemzeti-konzervatív nacionalizmus illiberális rezsimje oldotta meg. Közép-Európa a Kärntner Strassén túl van, a nyugat-európaiktól eltérő sajátosságaival.